

Azərbaycan və qazax ədəbiyyatının ortaq tənqidi üsluba sahib iki ustadı – Qasım bəy Zakir və Abay Kunanbayev

Aidə Babutcu

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Ədəbiyyat fakültəsi, Türk dili və ədəbiyyatı şöbəsi, Ərciyəs Universiteti. Türkiyə.

E-mail: aidababutcu@erciyes.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0001-9606-2086>

XÜLASƏ

Qasım bəy Zakir (1784 – 1857) və Abay Kunanbayev (1845 – 1904) XIX əsrdə Azərbaycan və qazax sosial-mədəni mühitinin yetişdirdiyi iki maarifpərvər qələm sahibidir. Onlar realizm ənənələrini daha çox tənqidi-satirik üslubda davam etdirmişlər. Bu dövrdə Rusiyaya birləşdirilən iki xalqın milli kimliyinə və mənəviyyatına tamamilə yad olan “mütərəqqi” düşüncə və həyat tərzinin tətbiqi cəmiyyətdə nəzərəcarpacaq təzadlar, qarşıdurmalar yaratmışdı. Bu təzadı dövrün ədəbiyyatında müşahidə edərkən görürük ki, Qasım bəy Zakir və Abay Kunanbayev eyni ədəbi cərəyanın üzvləri kimi bənzər ədəbi üslublarla eyni milli duruşu və fəaliyyəti göstərmişlər. Məqələmizdə hər iki şairin həyat və yaradıcılığına müqayisəli nəzər salmaqla milli görüşlərindəki əsas başlıqlar və şeirlərindəki səsləşən mövzular nümunələrlə müzakirə olunur.

AÇAR SÖZLƏR

Zakir, Abay, türk, Rusiya, fəaliyyət

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 23.07.2024

Qəbul edilib: 27.08.2024

Azərbaycan və Kazak Edebiyatının Ortak Mizahlı Üsluba Sahip İki Üstadı – Kasım bey Zakir ve Abay Kunanbayuulı

Aida Babutcu

Doç. Dr., Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erciyes Üniversitesi. Türkiye.

E-mail: aidababutcu@erciyes.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0001-9606-2086>

XÜLASƏ

Kasım bey Zakir (1784 – 1857) və Abay Kunanbayuulı (1845 – 1904) XIX əsrdə Azərbaycan və Kazak sosyokültürel mühitinin yetişdirdiyi iki təhsil gəncliyi kəlmə sahibi olub, realizm gələnlərini daha çox eleştiril-mizahi yəndə sürdürmüşlərdir. Rusya'ya yenice birləştirilmiş iki həkə hūviyetinə, maneviyatına tamamilə yabancə olan “yenilikçi” düşüncə və yaşayış biçiminin uygulanması toplumda hissedilir karşıtlık oluşturmuştu. Bu karşıtlığın dönemin edebiyatına yansıması açısından izlediğimizde aynı edebi akımın mensubu olarak Kasım bey Zakir ve Abay Kunanbayuulı benzer edebi üsluplarla aynı milli duruşu ve faaliyet çizgisini sergilemişlerdi. Bildirimizde her iki şairin hayatı ve eserlerine karşılıklı göz atarak, milli görüşlerindeki esas başlıklar ve şiirlerindeki benzeşen konular ayrıntılı bir şekilde örneklerle ele alınır.

AÇAR SÖZLƏR

Zakir, Abay, türk,
Rusya, faaliyyət

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 23.07.2024

Qəbul edilib: 27.08.2024

Two Masters of Azerbaijan and Kazakh Literature with a Common Critical Style – Kasim bey Zakir and Abai Kunanbaiuly

Aida Babutju

Assoc. Prof. Dr., Faculty of Letters, Department of Turkish Language and Literature, Erciyes University. Turkey.

E-mail: aidababutcu@erciyes.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0001-9606-2086>

ABSTRACT

Kasım bey Zakir (1784–1857) and Abai Kunanbaiuly (1845–1904) are two educational volunteers who were trained by the Azerbaijani and Kazakh sociocultural environment in the 20th century and they continued the traditions of realism in a more critical and humorous direction. The application of the “innovative” way of thinking and living, which was completely foreign to the identity and spirituality of the two peoples newly united in Russia, created a noticeable contrast in society. When we observe this contrast in terms of its reflection on the literature of the period, Kasim bey Zakir and Abai Kunanbaiuly, as members of the same literary movement, exhibited the same national stance and line of activity with their similar literary styles. In our paper, by taking a mutual look at the lives and works of both poets, the main topics in their national views and similar topics in their poems are discussed in detail with examples.

KEYWORDS

Zakir, Abai, turkish, Russia, activity

ARTICLE HISTORY

Received: 23.07.2024

Accepted: 27.08.2024

*Taş taş üstə durmaz âlemde asla,
Deymese insana insandan medet (Zakir).*

*Üç şey insanı haysiyetli yapar:
İyiliği ödev bilmək, aydın bir akıl, sevgi dolu bir yürek (Abay).*

Özet

Her ikisi Türkistan'ın bir parçası olan Azərbaycan və Kazakistan tarixlərinin 19. yüzylında Rusya'ya ilhak olunmuşlardı. Bu dövəmlərdə hər iki coğrafiya ikeonomik və sosyo-kültürel alanda tezatlı bir süreç yaşamışdır. Çarlık Rusya'sının uyguladığı ilhak, benimseme politikası tüm Türkistan coğrafiyasında benzer şekilde gerçekleşmişti.

Azərbaycan Güney Kafkasya'da 1747 – 1844 yılları arasında fiilen bağımsız olan ve çoğunlukla Türk kökenli hanedanlarca yönetilen hanlıklara bölünmüş, Rus-İran Savaşları sonrasında, Rus İmparatorluğu'nun baskısıyla Kaçar İmparatorluğu tüm Kafkas topraklarını terk etmək zorunda kalmış, Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) antlaşması ile Çarlık Rusya'sı ve İran Kaçar'ı arasındaki sınır kesinleşmişti.

Gülistan Antlaşması ile Rusya'ya geçen Azərbaycan Hanlıkları:

Bakü Hanlığı, Şirvan Hanlığı, Derbent Hanlığı, Karabağ Hanlığı, Gence Hanlığı, Şeki Hanlığı, Guba Hanlığı, İlisu Hanlığı, Lenkeran Hanlığı'nın bir kısmı.

Türkmençay Antlaşması ile Rusya'ya geçen Azərbaycan Hanlıkları:

Lenkeran Hanlığı (tamamen), Nahçıvan Hanlığı, İrevan Hanlığı.

İran'da kalan Azərbaycan Hanlıkları:

Urmiye Hanlığı, Maku Hanlığı, Erdebil Hanlığı, Karadağ Hanlığı, Marağa Hanlığı, Zencan Hanlığı, Halhal Hanlığı, Merend Hanlığı.

Böylelikle, Azərbaycan topraklarında Rus egemenliği başlamış bulundu.

Kazakistan toprakları üzerinde 15. yüzyl'da kurulmuş Kazak Hanlığı üç parçadan oluşuyordu: Büyük Cüz, Küçük Cüz, Orta Cüz. Cüzler Hanın oğulları tarafından yönetiliyordu. 1770'lerin sonlarında Kazak cüzleri güçlü Rus İmparatorluğu ve Çin arasındaki mücadele arasında kaldı. 1847'de Kazak Hanı olan Kenesarı Han döneminde Ruslar, Kazak cüzleri üzerindeki egemenliğini tam olarak sağladılar. Türkistan'da bölgeyi bölümlere ayıran Rus Generalliği kuruldu. Bu dönemde Ruslar Kazak bölgesini, "Kazak Kırgızları Hanlığı" olarak adlandırdı. 1900'lerle birlikte pek çok Rus Kırgız bozkırlarına yerleşmeye başladı. 1917 – 1920 yılları arasında Rusya'da ihtilal sebebiyle yaşanan bağımsız dönemde eski Kazak cüzleri bir araya gelerek Kazak halkının efsanevi kurucusunun adını taşıyan, bağımsız Alaş Orda Devleti'ni kurdular. Hükümet başkanı Alikhan Bokeikhanov, başkenti Semey'di. Bu devlet, yeni bir siyasi

sistem altında Rus kontrolünü korumaya çalışan bolşevik yetkililərə teslim olunmasından önceki üç yıllık dönemde varlığını sürdürdü. 1920'den sonra rusların egemenliği ele geçirmesiyle Sovyetler Birliği dönemi başlamış bulundu ⁹.

Bütün tarihi olaylar her iki coğrafyada kültürel hareketlenmeleri de tetikledi.

Azerbaycan ve Kazak edebiyatlarında realizmin yönlendirici edebi akım olarak teşekkülü ve gelişimi de bu dönemde ortaya çıktı. Genel olarak realizm Türk dünyası edebiyatlarında eleştirel yaklaşımların edebi esere sıkça yerleştirilmesi, neticede yapıtın bir mizah edebiyatı değeri kazanması ile başlar. Bundan sonra edebiyat tarihlerimizde hiciv, tenkit, mizah terimleri toplumsal değişimlerin yazara ve edebî esere olan etkileri ekseninde değerlendirilmeye açık olmuştur.

Ana konu

Kasım bey Zakir (1784 – 1857) ve Abay Kunanbayulı (1845 – 1904) XIX asırda Azerbaycan ve Kazak sosyokültürel muhitinin yetiştirdiği iki eğitim gönüllüsü kalem sahibidir. Her ikisi soylu ve zengin ailelerin çocuklarıdır. Zakir Azerbaycan'da Karabağ'ın meşhur Cavanşirler neslinden, Şuşa şehrinin temellerini atan Penah han'ın soyundandır. Çok ferasetli, hoş muhabbetli, edebiyatı ile çağdaşları arasında takdir edilen, asil şahsiyetiyle seçilen biriymiş [13, s. 36].

Abay Orta cüz Kazaklarından Argın boyunun Tobıktı koluna mensuptur. Sert ve feodal olan babasından otoriteyi ve yöneticiliği, yumuşak ve sevecen huylu annesinden de sanatkârlığı almıştır [Ekrem A. Ankara, 2017]. Her iki şairimiz kendini her yönden iyi yetiştirmeye çalışmış; sadece Türk kültürüyle değil, Arap ve Fars gibi farklı müslüman kültürleriyle yakından ilgilenmiş, bununla birlikte Rus kültürünü de öğrenmeye büyük gayret göstermişlerdir.

Zakir ve Abay realizm geleneklerini daha çok eleştirel-mizahi yönde sürdürmüşlerdir. Her iki şairimiz milli edebiyatlarında ilk olanlara imza atmışlar: Zakir Azerbaycan edebiyatında eğitici hicivden realist satıraya geçişin başlangıcı, Abay ise umumen Kazak yazılı edebiyatının kurucusu, realizmi akım ve üslup olarak Kazak edebiyatına kazandıran isimdir. Her iki üstat şiirlerinde yaşadığı dönemin sevimsiz, yakışsız manzaralarını olduğu gibi gözler önüne serip; sert bir mizahla onları alaya almıştır. Soydaş halklara mensup bu iki realist yazarın hayatı ve eserlerini karşılaştırmalı şekilde gözden geçirdiğimizde önemli çıkarışlarımız olabiliyor: onların ait oldukları aile değerleri, töre ve gelenekleri, millî kimlikleriyle yaşayıp yazdıkları çevrenin istekleri, ideoloji dayatması arasında keskin uçurumlar vardır. Rusya'ya yenice birleştirilmiş iki halkın hüviyetine, maneviyatına tamamen yabancı olan

⁹ <https://tr.wikipedia.org/wiki/Kazakistan>

“yenilikçi” düşüncə və yaşayış biçiminin uygulanması toplumda hissedilir qarşıtlıq oluşturmıştu. Türk toplumu olarak asırlardır aktarılagelmiş fikriyat və kəltür birikimi “eski feodal kalıntıları” olaraq yutturulmaya çalışılmış, buna qarşılık Rusya və Avropa’nın guya özgürlük, demokrasi və çağdaşlaşma kaynağı oluşu esas götürülərək aydınlanma adı altında siyasi-kəltürel baskılar başlatılmıştı. Katı sınıflaşma, həkmetme eylemleri, süründürmeçilik, rüşvetçilik, yıllardan beri maddilerin manevi kazançlarla ödendiği halde, şimdi manevilerin maddi kazançlarla ödenmesi mecburiyeti və b. sorunlar toplumda aydınların da milli duruşunu, faaliyet çizgisini belirginləştirmişti. Bu qarşıtlığın dönemin edebiyatına yansıması açısından izlediğimizde aynı edebi akımın mensubu olarak Kasım bey Zakir və Abay Kunanbayulı benzer edebi üsluplarıyla aynı milli duruşu və faaliyet çizgisini sergilemişlerdi. Eserlerinde ele aldıkları bütün konularda her iki şair Türk toplumunun “eski”lerini – milli dəğerlerini “yeniler”ə qarşı savunmuşlardır. Bazen aile yakınları tarafından hoş görülməyən bu savunuşları dönemin yeni edebi tekniğinin – edebiyatta mizahi anlatımın başlanğıcı idi.

Zakir və Abay’ın şiirlerini qarşılaştırdığımızda ortaya çıkan esas başlıkları və benzeşən konuları aşağıdaki şəkilde gruptaştırabiliriz:

- Öncelikle, her iki şairde konuların esasən heceli nazım biçimleriyle ifade olunması millilik yanlarını, həkın və halkiyatın tarafında olduklarını öne çıkarmıştı.
- İnsanlığı və maneviyatı kötü durumlara düşüren alışkanlıklar;
- Cahil və asalak yaşam biçiminin, eğitimsizliğin getirdiği belalar;
- Həkın kurtuluşunun geçmişin gerçəklerinde – kahramanlıklarında aranması, buna istinaden tarihi misyonun həkın geleceğine aktarılması çağrısı; “Hakikat nerededir, ...onu bulamıyor, idrak edemiyorsun” – söyleyen Abay’ın Kazak halkı hakkında, onun geçmişi və geleceği ile ilgili öz düşüncəsi, isteği vardır: şair həkının gelişimini her alanda engelleyen sebepleri “Ey benim kazaklarım, mazlum, zavallı halkım...” başlıklı şiirinde bütünlükle açıklıyor. Aynen Zakir de “Gönül baha-baha ruhi zibaye” dörtlükleri ile memleketinin adaletsizlikler içinde boğulduğunu anlatıyor, həkının acı talihine sitem ediyor:

Abay’da:

Salınan halkım, Kazağım, şaşkın yurdum
Ağzına dolmuş ustura görməyən bıyığın.
İyi ile kötüyü ayıramadın
Biri kan oldu, biri yağ iki avurdun [Çarboğa K. Ankara, 2021].

Zakir'de:

Hadden aşır bühl ü hased, şeraret,
Yoldaş yoldaşına eyler ihanet.
Alimde amel yok, bayda adalet,
İşlerimiz olup saf gerdən-bucak [Zakir K. Bakı, 2005].

Görüldüğü gibi, geçmişine arka çevirerek çarlık yöneticileriyle elbir olan bayların, feodalların zorbalığı ve kanunlarının acı sonuçları, cehaleti yayan ruhaniler, ilimsiz doktorlar, tarikat mürşitleri ve b.larının evler yıkan zulüm ve istibdatları her iki şairin mizah hedefindedir.

– Namuslu, bilgili insanların takip ve tahkir edilmesinin sebepleri ve bunun allegorik ifadesi;

– Çağdaşları ile manzum yazışmalarda her iki yazarın sarsıntı ve dertlerinin mizahlı söyleşisi (Mesela: Abay'da Kojekbay'a, Kulembay'a, Zakir'de Mirze Fetali Ahundov'a, İsmail bey Gutgaşını'ya ve b.larına yazılmış manzum mektuplar).

– Yaşadıkları memleketin tabiatı ile insanları arasında karşılaştırmaların sembolikası; Zakir ve Abay eserlerinde en lirik konu bile mizahi muhtevasını kaybetmiyor. Tüm ruhları, düşünceleri ile gerici olanlara düşman kesilmiş her iki şair ülkelerinin tabiatında insanların ürkütücü hareketlerinden çekinen sembolik bir karakter oluşturmuşlar, bu karakterle mağdur yurttaşları arasında uyumlu ve farklı tarafların olduğunu maharetle göstere bilmişlerdir. Mesela: Abay'da – “Güz”, “Kış”, “Bahar”; Zakir'de – “Turnalar”, “Teğafül eyleme, ey badi-seba” ve b. Bu şiirleri okuduğumuz zaman sadece bir mevsim manzaraları görmüyoruz, burada yerinde taş gibi yata-oturma kalmış toplumun canlanması arzusu vardır. Bir yandan mevsimin güzellikleri yerine geçen bu terennümler adeta halkta türlü huylar gibidir, fakat çirkindir, hareketlenme gerektiren dönemine aykırıdır, zıttır.

Abay'ın “Güz” şiiri:

Bozkır dalgalanmaz otlaklarıyla,
Çiçekler sallanmaz yapraklarıyla,
Ağaçlar kurudu yaşlılar gibi
Göklere yalvarır budaklarıyla [Çarboğa K. Ankara, 2021].

Hiçbir şeye hiçbir yerde faydası dokunmayan insan canlı ölüdür, oysa halkına ondan kurtuluş, direniş yok, ölüme mahkûmdur – kurumuş ve göklere yalvarır budaklarıyla.

Zakir'in "Turnalar" şiiri:

Laçın yatağıdır bizim mekânlar,
Yavaş yavaş gidin, sesiniz anlar,
Korkurum dokuna öten zamanlar
Sürbeniz bozula, şaşa, turnalar [Zakir K. Bakı, 2005].

Turna özgürlük, refah ve güzellik, aynı zamanda özlem, dert ortağı, endişe simgesi olarak burada halkın kaderini sembolize etmektedir: öten zamanlara dokunursan – geçmişine vefalı davranışlar sergilersen, özüne dönersen, düzen bozulabilirmiş, şaşabilirmiş... Zakir Türk halklarının o dönemde özgürlük mücadelelerine susamış Rus tehlikesine “laçın yatağı” diye alegorik anlam yüklemiştir.

– Lirik, özellikle aşk konulu şiirlere gazap ve hiddet duygusunun eşlik etmesi, eleştirel görüşlerin didaktik biçimde, yani atasözü, hikmetli kelimeler ve ibretli-eğitici hikayelerle verilmesi her iki şairimizin ortak edebi özellikleridir. Örneğin: Abay'da – *“Bir daha sevinmez, gülmez bu yürek”*, *“Sinemde gam kervan-kervan”*; Zakir'de – *“Gece-gündüz hasret çeker gözlerim”*, *“Gözüm yolda kaldı, gönül intizar”* v. b.

Abay'da:

Baharda göveren körpe ot, sahi
Bilir mi ömrünün cüceliğini
Çınar olmak ister, çınar vallahi
Yıldıza dek ister yüceliğini
Güneşin nuruyla ayağa kalkar
Ot nereden bilsin dünyada kış var [Çarboğa K. Ankara, 2021].

Dünyaya gelmiş insana hayatın bin bir türlü derdi, kötü yüzü olduğunu ve daha neleri ifade etmek istemiştir bilge Abay.

Zakir'de:

Hercayi sözüne itibar olmaz,
Bihayada namus olmaz, ar olmaz,
Cefa çekme, benden sana yar olmaz,
Döne-döne dedi o dilber bana [Zakir K. Bakı, 2005].

Sonuç

19. yüzyılda Azərbaycan və Kazakistan coğrafiyasında yeni koşullarla bağlı olaraq bilimde, kültürde, sosyal ve felsefi düşüncədə ve edebiyatta modern eğilimlerin güçlendiğini özellikle belirtmek gerekir. Edebiyatta yeni nitelikte eserler ortaya çıkmaya başlar. Matbaa imkânına kavuşulması ile milliyetçi ve özgürlükçü mücadele konuları revaç kazanarak yayılır.

Zakir ve Abay genetik olarak köklerindeki düşünce yapısına göre yaşamış ve yazmış aynı milletin aydın evlatlarıdır. Özellikle eğitimin, kültürün ve özgürlüğün devletin bel kemiği olduğuna inanan, yaşamları boyunca aynı görüşleri benzer şekillerde ifade eden kalem sahipleridir. Elbette, Zakir her ne kadar halk şiiri üslubunu takip etmişse de, klasik üslubun da kullanıcısıdır, gazeliyatı vardır, şiiriyatına Arap-fars terkiplerinin verdiği bir ağırlık hâkimdir, divan şiirinden tamamen sıyrılmamış bir dönemin üstadıdır. Abay ise halk ozanlarından teslim aldığı geleneğin devamcısı olarak halk diliyle – ağırlıklı olarak arı Kazakça ile konuşuyor şiirlerinde.

Kaynakça

1. Azərbaycan tarixi. (2007). IV cild. Bakı, Elm. 504 s.
2. Çarboğa K. (2021). Abay'dan Seçme Şiirler (Çeviren Kenan Çarboğa). Ankara, TÜRKSOY.
3. Ekrem A. (2017). Bir Devrin Aynası Abay Kunanbay ve Kara Sözler. Ankara, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
4. Emel Aşa H. (1998, 27 aralık). İbrahim Abay Kunanbayoğlu'nun edebi çehresi. Türk Kültürü 36, s. 761 – 768.
5. Köçərli F. (2005). Azərbaycan ədəbiyyatı. I cild. Bakı, Avrasiya Press, s. 560.
6. Zakir Q. (2005). Seçilmiş əsərləri. Bakı, Avrasiya Press. 400 s.
7. Qasımzadə F. (1974). XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, Maarif, s. 552.
8. Quliyev E. (2020). Abay Kunanbayev. Ankara, TÜRKSOY. 344 s.
9. Hizmetli S. (2011). Kazak ulusu ve Kazak tarihi üzerine: dünü ve bugünü İstem, Yıl: 9, Sayı: 17, s. 23 – 43.
10. Hüseyinov S. (2010). Qasım bəy Zakir. Bakı, “Yazıçı” nəşriyyatı. 344 s.
11. Kunanbayev A. (2020). Qara söz (Mətn, fəlsəfi traktat). Bakı, Qanun. 142 s.
12. Kunanbayev A. (1970). Şeirlər və poemalar. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. 209 s.

13. Məmmədli R. (2014). Ölməz əsərləri ilə ölümsüzlük zirvəsini fəth edən söz sərrafı Qasım bəy Zakir. Bakı, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi. 36 s.
14. Məmmədov K. (1984). Qasım bəy Zakir. Bakı, Gənclik.
15. Məmmədov K. (1975). XIX əsr Azərbaycan şeirində satira. Bakı, Elm.
16. Mustafa M. (1983). Zakir şeirinin sənətkarlığı. Bakı, Yazıçı. 152 s.
17. Öztürk R., Sembi N. (2017). Kazak millî şairi Abay (İbrahim) Kunanbayev'in pedagojik görüşləri üzərinə bir inceleme. SUTAD, Bahar; (41), s. 39 – 51.
18. Xəlilov P. (2017). Ön söz əvəzi. Abay. Bakı, Mütərcim. 252 s.
19. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Kazakistan>